

13. Zábavná literatura

Beletrie v užším slova smyslu, literatura, směřující především k pobavení čtenáře (posluchače), je v české literatuře této doby, a to v literatuře latinsky i česky psané, **novým žánrem**:⁴¹² mívá leckdy převážně poučnou a morálně vzdělávací funkci, což platí v první řadě o exemplech. Vznik zábavné literatury bývá kladen do souvislosti s laicizací literatury, a pro značné využití antické literatury někdy i do souvislosti s projevy raného humanismu, jak hned uvidíme, zjevně neprávem.

V úvodu k této kapitole připomeňme jen dva snad nejvýraznější i nejdůležitější aspekty středověké, nejen latinské, „beletrie“. Především **synkretismus funkcí**, vlastní středověkému písemnictví vůbec: ten beletrii nedovoluje, aby byla právě jen zábavnou četbou. Víme již, že starověký a středověký autor měl „**et docere et delectare**“, tedy poučovat i bavit. Je tedy tato „beletrie“ zároveň nejen morálně vzdělávatelnou literaturou, o čemž již byla zmínka, ale i literaturou poučnou: historiografií, geografií, hagiografií, populárně podávanou filozofií a teologií, podává (nejen nám, především svému středověkému publiku) současné představy a znalosti o světě, o člověku a o přírodě. Proto je zde ještě obtížnější než v jiných oblastech snažit se o přesné žánrové vymezení, a dochází pochopitelně ke genealogickým přesahům a průnikům.

Za druhé je třeba upozornit na specifické spojení „zábavné“ literatury českého středověku s literaturou antickou, k němuž dochází prostřednictvím středolatinšské literatury západní Evropy. Obecněji je známo, že staročeská beletrie, která začíná vzkvétat zejména na přelomu 13. a 14. století, **překladatelsky zpracovává**, vlastně parafrázuje, díla, sepsaná latinsky o něco dříve na západ od Čech, nejčastě-

ji v Německu a ve Francii. I jazykově latinská díla české oblasti používají cizích předloh nebo jsou aspoň ovlivněna cizími vzory. Objeví-li se tedy dojem, že se v česko-latinské literatuře náhle objevují antické látky a citáty z antických autorů a že snad máme co do činění s projevy raného humanismu, je třeba takového zdání revidovat poznatkem, že se tyto elementy do latinsky psané české literatury dostávají se západoevropskými předlohami; autoři těchto předloh byli odchovanci školské tradice, v níž si určitá antikizující rétorická a básnická výbava udržela kontinuitu již od konce starověku. Nejde tedy o nic převratného, ale především, vzato v širší geografické souvislosti kulturní historie, o nic nového. Kromě toho způsob, jímž autoři této literatury zacházejí s antickými texty, rozhodně není možno označit jako práci s prameny. „Citují“ spisovatele, kteří nikdy neexistovali, uvádějí jména, zkomolená k nepoznání, zaměňují mezi sebou postavy autorů i hrdinů **antických textů**, je tedy evidentní aspoň to, že tyto **znalosti mají z druhé ruky**, většinou až ze středověkých spisovatelů.⁴¹³

13.1. Summa recreacionum

V předchozím oddíle jsme poukázali na soubor, nazvaný Summa recreacionum (v jiném rukopise Summa recreatorum), v němž se mj. dochovalo větší množství textů česko-latinské světské poezie. Tato Summa⁴¹⁴ byla sepsána koncem 14. století nebo na začátku století následujícího. Je to **příručka** témat i věcných instrukcí k dosažení **vyšší úrovně zábavy při hostinách**. Neznámý kompilátor se inspiroval **Macrobiovým encyklopedickým, starožitnickým a literárněhistorickým dílem Saturnalia** (ze začátku 5. stol. n.l.), které je podáno jako zápis rozhovorů při sváteční hostině. Summa je rozdělena na **pět traktátů**: první se týká potravy, druhý se zabývá vlastnostmi a povahou jednotlivých jídel a nápojů, třetí mluví o věcech, potřebných pro správnou hostinu (veršované lékařské rady, verše o způsobném chování při jídle, několik veršovaných skladeb o víně). Již zde se citují antické autority: sám Macrobius, dále Aristoteles a antičtí i středověcí lékaři a přírodopisci. Čtvrtý traktát je z literárněhistorického hlediska nejzajímavější. Je také nejdelší, zabírá téměř polovinu celého textu: jeho první část reprodukuje prózu – naučné texty a různé

historiky z antiky i ze středověkých autorů, následují duchovní i světské verše, nejprve přízvučné (právě zde se zachoval text *Sporu fialky s růží*, o němž jsem se zmínila v oddíle o světské poezii) a pak časoměrné. Kompilátor preferuje satiru a některé středověké internacionální látky, zvláštní pozornost věnoval umělým a komplikovaným strofickým útvarům. – Pátý traktát mluví „de virtuosus exemplis et regencium legibus“ (příklady ctnostného chování a pravidla pro vládcu) a je rozdělen na čtyři kapitoly podle čtyř hlavních ctností (iusticia, prudencia, fortitudo, temperancia – **spravedlnost, rozvážnost, statečnost, umírněnost**). I zde je hodně citátů z antických i křesťanských autorit.

Kompilátorova sečtělost v antické i středověké literatuře a zájem o básnické formy svědčí o kultivovanosti jeho prostředí. Některé aspekty díla ukazují na Německo (oblast Erfurtu), je zde však řada závažných momentů, které svědčí pro Čechy: *Summa* je dochována pouze v rukopisech české provenience, jsou zde zapsány některé písně českého původu, ráz textu odpovídá rozkvětu náboženské lyriky u nás v této době, „nehledě ani k tomu, že široké založení díla a jeho účel by dobře mohly odpovídati vkusu zbohatlé a kulturně rafinované české společnosti na sklonku XIV. a počátku XV. století“.⁴¹⁵

Skladby, které *Summa* přináší oproti známým a jinde dochovaným výtvorům nově, nebyly dosud všechny vydány. Část otiskl Hans Walther, *Einige Inedita aus der „Summa recreatorum“*, *Romanica et occidentalia*, *Études dédiées à la mémoire de Hiram Peri* (Pflaum), ed. M. Lazar, Jerusalem 1963, 270–289, další Vidmanová, *Múza*, 555–560.⁴¹⁶

13.2. Konrád z Halberstadtu, *Tripartitus moralium*

V souboru *Summa recreacionum* je tohoto **florilegia** magdeburského dominikána Konráda z Halberstadtu použito. Konrád byl **kaplanem Karla IV.** a **přítelem Arnošta z Pardubic**. Narodil se kolem roku 1312, v roce 1342 se stal lektorem v magdeburském dominikánském konventu, dosáhl doktorátu teologie. Po roce 1354, kdy o něm máme poslední zprávu, se snad pravidelně zdržoval v Praze.

Tripartitus byl dokončen v letech **1342–1344**. Je to **abecedně** a tematicky uspořádaná sbírka výroků různých autorit, bajek, exem-

= *Tripartitulum per Abecedarium sive Liber communis*

Historie morales

pel a různého vyprávění. Dělí se na **tři knihy**, z nichž první obsahuje asi 1300 **sentencí**, druhá totéž množství **exempel** a třetí 200 **bajek**. Odívá stejně jako o málo pozdější *Quadripartitus* morálně naučnou látku do sentencí a dokladů z antických autorů, cituje např. *Martiana Capella* – *De nuptiis Mercurii et Philologiae*, *Fulgentia*, antické bajky a řadu římských klasiků. Nečerpal ovšem přímo z antických pramenů, nýbrž z různých středověkých **sum a florilegií**. Mezi jeho prameny bylo *Speculum doctrinale* a *Speculum historiale* Vincence z Beauvais (*Vincentius Bellovacensis*, Francie asi 1190–1264), *Liber de vita et moribus philosophorum* Waltera Burleye (*Anglie*, asi 1274–1346) a Tomáše z Chantimpré (*Thomas Cantimpratensis*, původem z Belgie, asi 1201–1280) *Liber de natura rerum*. Konrád tedy sice nepřináší nic nového nad běžnou dosavadní středověkou znalost antické kultury, ale vychází vstřícně vznikající a také odjinud posilované oblibě těchto látek. – Ve dvou rukopisech pražské Univerzity knihovny jsou k příslovím *Tripartitu* často připisována přísloví česká, zčásti paralely, zčásti překlady.⁴¹⁷

Konrád z Halberstadtu sepsal i větší množství jiných prací, z nichž nejdůležitější je světová kronika *Chronographia interminata*, sepsaná v letech 1353–1355 a o málo později svým autorem přepracovaná. Vznikla tedy za Konrádova pražského pobytu a snad na podnět **Arnošta z Pardubic**. Kronika má **čtyři díly** a dobře prezentuje filozofii dějin vrcholícího středověku (nauka o Bohu jako stvořiteli světa a organizátoru dějin spásy, poslední díl mluví o definitivním království božím na konci věků).⁴¹⁸

13.3. *Quadripartitus moralium*

Quadripartitus moralium, jinak též *Quadripartitus apologeticus* nebo (jak je zván v pozdějších prvotiscích a starých tiscích) *Speculum sapientie*,⁴¹⁹ je sbírka **prozaických morálně naučných vyprávění** z největší části ve formě **zvířecích bajek**, rozdělená podle **čtyř základních ctností**, podobně jako je tomu v pátém traktátu *Summy recreacionum*. I zde se autor, který se skrývá za jméno Cyrilla Jerusálémského, církevního spisovatele 4. století, odvolává na antické a středověké, zejména filozofické, autority, usiluje o nový humanistický styl a dává najevo učenost, sečtělost a jistou stylistickou obrat-

nost, výsledkem je však nepříliš vkusná vyumělkovaná dikce a nabuřelý styl. Domněnka Josefa Tříšky o domácím původu díla (že by totiž byl jeho autorem M. Řehoř z Uherského Brodu,⁴²⁰ literát z okruhu Jana ze Středy) nebyla obecně přijata. Vystoupil proti ní nejprve Jaroslav Ludvíkovský,⁴²¹ konečné důkazy provedla Anežka Vidmanová.⁴²² Podle výkladu Ludvíkovského a přesvědčivého důkazu A. Vidmanové dílo vzniklo v Itálii a sepsal je se vši pravděpodobností Boncompagno z Messiny někdy před rokem 1337.⁴²³ Do Čech se Quadripartitus dostal prostřednictvím Jana ze Středy. Vidmanová též ukázala, že česká úprava Quadripartitu obecně převládla nad jeho původní textovou podobou, že se tato sbírka nešířila do střední Evropy z Itálie, ale z českého prostředí, že se česká verze stala výhradní předlohou pro vydání v prvotiscích a starých tiscích, že tedy česká úloha v tradici Quadripartitu, jakkoli důležitá, nebyla tvůrčí, ale pouze zprostředkující.⁴²⁴

Názor o českém původu Quadripartitu je založen především na skutečnosti, že tento spis u nás dosáhl velkého rozšíření: máme jej ve třiceti rukopisech. Stal se školskou příručkou a asi v polovině 15. stol. byl přeložen do češtiny (Čtverohranáč, r. 1516 jej vydal tiskem jako Zrcadlo múdrosti sv. Crhy biskupa Mikuláš Konáč z Hodiškova).

Dolopathos

Během 12. století (asi 1184) byla sepsána Alexandrem de Alta Silva latinská Historia septem sapientum ve dvou verzích.⁴²⁵ Podle jedné ze svých postav se tato sbírka jmenuje také Dolopathos. Jedno ze dvou zpracování, v nichž se Dolopathos zachoval, vzniklo v Praze ve 2. polovině 14. století a máme je dochováno v šesti rukopisech. Tato verze byla v 15. století zpracována česky.

13.4. Exempla

Exempla jsou lapidárně vyprávěné historicky, z nichž plyne naučení a z jejichž děje a jeho následků je zapotřebí vzít si příklad (exemplum). Nejčastěji se tohoto útvaru užívalo v kázáních – pro oživení, pro povzbuzení pozornosti posluchačů a pro větší názornost kázané látky. Právě za tímto účelem jsou dochovaná exempla často doprovázena morálním výkladem, aplikací (moralisacio). Byly to však samostatné útvary, a jednotlivě i ve sbírkách sloužila exempla nejen jako

pomůcka pro kazatele, ale i jako beletrie. Měla nejrůznější literární tvar – bývaly to prozaické povídky, ale také krátké veršové útvary, disticha nebo čtyřverší, mnohdy v časoměrné prozodii. Jejich látka byla rovněž velmi pestrá: častým tématem jsou zde starověké látky antické nebo orientální (převzaté přes tradici antické literatury), jiná exempla čerpají ze současného života, další ze života zvířat (v tom splývá středověké exemplum s bajkou!). Tak může být exemplum žánrově blízké nejen bajce, ale i povídce, novele nebo – to dokonce nejčastěji – pohádce.⁴²⁶ S tím, jak nabývá oproti staršímu románskému názoru převahy gotické vidění světa, a s průnikem rytířské kultury do písemnictví se motivika exemplu proměňuje: přibývá prvků dvorské kultury, uplatňuje se rytířská a kurtoazní látka.

Vydatným zdrojem exemplu i další exemplové tvorby byla ve vrcholném středověku sbírka Gesta Romanorum.⁴²⁷ Byla sestavena v Anglii ve 30. letech 14. století a mimořádně se rozšířila. Název je dán tím, že mnoho povídek má děj v antickém Římě nebo že jejich hrdiny jsou panovníci a jiné významné postavy starého Říma. Gesta se samozřejmě dostala již ve století svého sepsání i do českých zemí, čerpalo se z nich a byla zde zpracovávána jak latinsky, tak českým jazykem.⁴²⁸ Před koncem 14. století byla Gesta Romanorum spolu s Historia septem sapientum přepracována osmi kleriky v Praze u sv. Víta, tzv. Gesta svatovítská. Je ovšem velmi obtížné a někdy nemožné rozpoznat, která exempla, popř. celé sbírky, skutečně vznikly v českém prostředí. Je pravděpodobné, že se tehdy v českých zemích šířila též exempla z tehdy velice populární kazatelské příručky slezského dominikána Peregrina z Opole.

Za nejdůležitější česko-latinské soubory exemplu 14. století bývají pokládány:

1) Quadragesimale admontské, soubor kázání ze 70. let 14. století.⁴²⁹ Sbírkou pochází od neznámého autora patrně z doby Karla IV. a dochovala se ve dvou rukopisech, jež pocházejí z admontského kláštera ve Štýrsku, dnes jsou uloženy v pražské Univerzitní knihovně. Pořadatel čerpal svá exempla ze starších pramenů, dovedl je ale dobře převyprávět středověkou latinou, vyznačující se výraznými bohemismy. Dílo (omylem bývalo připisováno Johlínovi z Vodňan) obsahuje i některá exempla, známá z jazykově českého zpracování v různých

česky přeložené, latinsky zpracované 178

hudebně českých sloh a bohemismy

ledí se opět uvažuje o jeho autorství (soudí první zpracování Johlínových kázání)

žánrech (bajka O lišce a džbánu), nebo jejichž obsah žil v lidové tradici a objevil se v pozdějších zpracováních (hloupý Honza).

(Martinus)
2) *Martinus Polonus (z Opavy), Promptuarium exemplorum*. Autorem souboru je týž dominikán, o němž jsme již mluvili jako o autorovi historického spisu 2. poloviny 13. století. Tento soubor exempel je připojen ke kazatelské sbírce *Sermones de tempore et de sanctis super epistolas et evangelia*, která vyšla jako prvotisk ve Štrasburku v roce 1484.

3) *Moralitates Caroli IV. Imperatoris* (viz výše).

4) *Postilla Johlána z Vodňan*. Tento kazatel, křížovník české národnosti († 1416) ze zderazského kláštera na Novém Městě pražském, sepsal na samém začátku 15. století tzv. *Zderazskou postillu*, v níž zaznamenal i velké množství exempel. Čerpal je většinou z církevní literatury, ale některé kusy pocházejí z legend, z kronik nebo ze speciálních sbírek.⁴³⁰

5) *Historie varie moralizate*, sbírka exempel, sestavená kolem r. 1400.⁴³¹

6) *Bartoloměj z Chlumce, řečený Claretus – Exemplarius auctorum* – viz výše ve výkladu o tomto autorovi. Je to naše nejzajímavější a rozhodně nejznámější a badatelsky nejzpracovanější sbírka česko-latinských (veršovaných) exempel.

7) Značně rozšířena byla u nás také exempla ze sbírky, vzniklé v Míšní a nazvané *Annulus*, dochované v našem rukopise Knihovny Národního Muzea ze začátku 14. století.⁴³² Pořadatel sestavil tuto sbírku o 123 kapitolách z různých historek starší středověké literatury a rozdělil ji na dvě části – *první mluví o ctnostech* a *druhá o hříších*. *Annulus* (Prsten) se tento celek nazývá z toho důvodu, že jeho látka vystihuje a popisuje *kolem dokola – jako prsten – situaci člověka ve světě*.

Některé další sbírky byly sestaveny již před rozšířením souboru *Gesta Romanorum*, jiné ve druhé polovině 14. nebo na počátku 15. století; badatelé o česko-latinském exemplu jich pro své výzkumy porůznu užívali.⁴³³ – Exempla vkládali do svých výtvorů také autoři zcela jiných žánrů. (Aby získal materiál staročeských a česko-latinských exempel, excerpoval přední badatel o tomto tématu Karel Dvořák také Kosmovu Kroniku, Comestorovu *Historia scholastica*⁴³⁴ a Kroniku Zbraslavskou.)

14. Duchovní lyrika

Ve výkladu o předcházejícím období jsme již vyložili základní pojmy středolatinšské duchovní poezie, zejména terminologii, vztahující se k jejím žánrům – hymny, sekvence, tropy, officia, kantilény. Pozorovali jsme, že 13. století bylo ještě dobou počátků. S jistotou můžeme říci, že už tehdy vznikají tropy, u hymnů, které jsme uvedli, není jisté, zda vznikly před 14. stoletím, v němž je pak soustředěna *většina česko-latinské hymnické tvorby*. Totéž platí o rýmovaných officiích. Kantiléna vzniká teprve ve 14. století. Co se týče sekvencí,⁴³⁵ jejich hlavní představitel dominikán Domaslav žil na přelomu 13. a 14. století. Všechny těchto výtvorů, zejména však kantilén, právě ve 14. a pak v 15. století prudce přibývá, počátkem 16. století jich již známe více než 300.⁴³⁶ Silným impulzem k rozvoji duchovní lyrické tvorby bylo založení pražského arcibiskupství: noví hodnostáři se snažili propůjčit liturgii co největší lesk a nádheru a použili k tomu i hudebních možností.⁴³⁷ Význam mělo i to, že roku 1354 založil Karel IV. v Praze klášter sv. Ambrože, což zintenzívnilo rozvoj liturgického zpěvu po milánském způsobu. Uvidíme také, že rozvojem této poezie je doprovázena nová spiritualita, šířivší se v našich zemích ve 14. století, dobře to lze sledovat na rostoucím počtu *mariánských skladeb*. – *Zvláště české duchovní poezie v této době je velký počet skladeb s akrostichy*, které často mají kromě své estetické hodnoty význam i pro zjištění autora.⁴³⁸ Pro vztah české a latinské složky našeho písemnictví má význam skutečnost, že značná část české duchovní lyriky lucemburského období jsou překlady z latiny, namnoze z latinských textů domácího původu.⁴³⁹

Ze sekvencí je důležitý sekvenciář – Liber sequentiarum – Arnošta z Pardubic z roku 1363, nejúplnější sbírka sekvencí, které se u nás

Edice:

Legendae S. Francisci Assisiensis saeculis XIII et XIV conscriptae. Ad codicum fidem recensitae a patribus Collegii S. Bonaventurae. Florentiae 1926–41, Thomas de Celano na s. 1–131.

Překlady:

Tomáš z Celana: První život a podivuhodné činy svatého Františka z Assisi. In: Františkánské prameny I. Řím 1982, s. 101–173.

Tomáš z Celana: Druhý životopis svatého Františka. Tamtéž s. 182–291.

Tomáš z Celana: Kniha o divech. In: tamtéž, s. 296–342. Tomáš z Celana: První životopis svatého Františka. Překlad Štěpánka Popková, Bonaventura Štivar. In: Františkánské prameny II. Legendy o svatém Františkovi z let 1226–1235. Red. Jiří Bonaventura Štivar. Na Velehradě 2003, s. 63–166.

Tomáš z Celana: Chórová legenda. Překlad Štěpánka Popková. Tamtéž s. 168–174.

Tomáš z Celana: Druhý životopis svatého Františka. Překlad Štěpánka Ráchel Popková, Jiří Bonaventura Štivar. In: Františkánské prameny III. Legendy o svatém Františkovi z let 1240–1253. Red. Jiří Bonaventura Štivar. Uberské Hradiště 2008, s. 104–259.

Tomáš z Celana: Pojednání o zázracích blaženého Františka. Tamtéž s. 271–349.

Jakub z Voragine

(Iacobus de Voragine, Giacomo da Varazze, * cca 1236, † 1298)

Jakub byl členem dominikánského řádu, vyučoval v řádových školách teologii a věnoval se kazatelské činnosti. Celý život se pohyboval v italském prostředí, byl arcibiskupem v Janově.

Největší dosah a význam v celém kulturním a literárním vývoji má z jeho díla právě sbírka hagiografických textů *Legenda aurea* (neboli *Legenda sanctorum*), kterou psal mezi léty 1263–73 a která se pro svůj jednoduchý styl stala ve středověku vůbec nejoblíbenější četbou svého druhu a byla přeložena do mnoha jazyků. Tato národní zpracování bývají zpravidla doplněna o další svaté uctívané v dané zemi. Původní latinský text tak narostl až o polovinu původního rozsahu. Legendy jsou seřazeny podle svátků církevního roku, takže mohly být vedle soukromé četby pohodlně používány pro kazatelské účely. Jejich cílem bylo přinést čtenáři či posluchači nejen morální a náboženské poučení o příkladných osobnostech křesťanského světa, ale i zábavu.

Latinské verze *Zlaté legendy* známé v českých zemích se pak již ve 14. století staly předlohou českého zpracování, *Staročeského pasionálu*.

Jakub byl též autorem kázání, napsal morálně didaktický spis *Summarium virtutum et vitiorum* a kroniku města Janova. Samostatné dílo věnoval sv. Augustinovi (*De operibus et opusculis Sancti Augustini*).

ze: *Sermones Quadragesimales. Ed. crit. a cura di Giovanni Paolo Maggioni.*

Iacopo da Varazze: Legenda aurea. Con le miniature dal codice ambrosiano C 240 inf. Testo critico riveduto e commento a cura di Giovanni Paolo Maggioni; trad. italiana di Gianfranco Agosti, Corinna Bottiglieri, Marco Fucecchi; coordinati da Francesco Stella; con la revisione di Giovanni Paolo Maggioni; premessa di Claudio Leonardi. Firenze 2007.

KAZATELSTVÍ, EXEMPLA**Caesarius z Heisterbachu**

(* cca 1180, † po 1240)

Tento cisterciácký mnich, který bývá považován za zakladatele exempla jako samostatného žánru, byl novicmistrem, podle některých i převorem, v klášteře Heisterbach v kolínské arcidiecézi. O jeho literární tvorbě a pozůstalosti jsme velmi dobře informováni, neboť sám sepsal seznam (dochovaný) svých prací. Je autorem slavné sbírky exemplů *Dialogus miraculorum* (1219–1223), v níž vypravuje příběhy o zázracích a zjeveních, která se stala v jeho době. Obsáhlou sbírku, o jejíž oblibě svědčí asi 60 dochovaných rukopisů, psal pro své žáky, novice kláštera. Je rozdělena na 12 distinkcí (knih) a exempla jsou v ní řazena tematicky, prvním tématem je *conversio* – rozhodnutí pro vstup do kláštera, poslední distinkce je věnována posmrtnému životu. Vše je zasazeno do rámce rozhovoru, který vede učitel s novicem, a provází jej tak řeholním životem od samého počátku až do smrti. Většina exemplů je zakončena učitelovým objasněním morálního smyslu příběhu (v jiných sbírkách, např. v pozdějších *Gesta Romanorum*, se tyto závěrečné pasáže přímo nadepisují *moralisatio*).

Druhá sbírka exemplů *Miraculorum libri VIII* (1225–26) již formu dialogu nemá. Dochovala se pouze fragmentárně – vznikala v době zavraždění kolínského arcibiskupa Engelberta I., kterému Caesarius věnoval hagiografický text *Vita, passio et miracula beati Engelberti Coloniensis archiepiscopi*. To ho patrně odvedlo od rozdělané práce na osmi knihách exemplů, které nikdy nedokončil. Engelbertův Život měl být zařazen do sbírky exemplů jako čtvrtá a pátá kniha.

Sám Caesarius tvrdí, že si žádný z příběhů nevymyslel, v Dialogu si dává záležet na udání zdrojů svého vyprávění, tvrdí, že vše reprodukuje podle ústního vyprávění jiných osob, případně podle literatury, přičemž se vždy snaží každý příběh důkladně přiblížit, pokud jde o jednající osoby, místo a čas. Jeho exempla jsou hojně využívaným pramenem pro kulturní dějiny, dějiny mentalit i dějiny každodenního života.

Také Caesariovy hagiografie jsou poznamenány zájmem svého autora o zázračno a o ďáblovu působení ve světě. Jsou to zmíněný životopis kolínského biskupa Engelberta, který byl v roce 1225 zavražděn, vlastně oslavný nekrolog, a legendistický životopis lantkraběnky Alžběty (Duryňské), *Vita s. Elyzabeth lantgraviae*, kázání o přenesení Alžbětiných ostatků. Též mnohá exempla v Dialogu představují delší nebo kratší legendy o výrazných osobnostech zejména porýnské oblasti.

Z další tvorby tohoto autora je třeba zmínit **kázání** určená pro klášterní prostředí, neboť i ona jsou doprovázena četnými exempli. Pravděpodobně se Caesarius teprve na základě svých sepsaných kázání rozhodl exempla z nich vybrat, doplnit mnoha dalšími a zpracovat ve dvou uvedených samostatných sbírkách.

Edice:

Caesarius von Heisterbach: *Dialogus miraculorum – Dialog über die Wunder. Lateinisch-deutsch. 1–5. Eingel. von Horst Schneider. Übers. und komm. von Nikolaus Nösges und Horst Schneider. Turnhout 2009. (Latinský originál převzat ze Strangeho edice.)*

Překlad:

Caesarius z Heisterbachu: *Vyprávění o zázracích. Přel. Jana Nechutová. Praha 2009 (výbor ze sbírky Dialogus miraculorum).*

Jakub z Vitry

(* cca 1160/70, † cca 1240)

Je sice autorem historických spisů, výrazněji se však do literární historie zapsal jako **kazatel díky četným exemplům**, jichž užil ve svých kázáních. Byl francouzského původu, studoval v Paříži a tam pak také působil jako učitel, později žil v klášteře Oignies. Díky kazatelské popularitě byl zvolen biskupem (1216–1225) v Akkonu, měste, které bylo v té době pod vládou křesťanů a jako hlavní přístav pro Damašek se rychle rozvíjelo. Poté působil v papežských službách.

Jeho **kázání** v počtu asi 450 jsou shrnuta do čtyř sbírek. Používal novou kazatelskou techniku, charakteristickou především bohatým **užíváním exempel**. V tomto směru je považován za klasika. Na rozdíl od Caesaria z Heisterbachu **exempla vkládal do kázání**, samostatnou sbírku nesestavil.

Jeho hlavním historiografickým dílem je *Historia Hierosolimitana abbreviata* neboli *Historia orientalis*, podávající dějiny Jeruzaléma, popis svaté země a islámské oblasti a zejména popisující pátou křížovou výpravu, k tomuto spisu jsou nezbytným doplňkem jeho **dopisy**. Dalším dílem, méně známým a stojícím ve stínu jeho východních dějin, je *Historia occidentalis*, jejímž obsahem je církevní historie a kultura křesťanského Západu.

Edice:

Jacques de Vitry: *Histoire orientale – Historia orientalis. Introd., éd. critique et trad. par Jean Donnadieu. Turnhout 2008.*

Iacobi de Vitriaco *Vita Marie de Oegnies. Ed. Robert B. C. Huygens. Turnhout 2012.*

Iacobi de Vitriaco *Sermones vulgares uel ad status. 1. Ed. Jean Longère. Turnhout 2013.*

Jan z Walesu

(Iohannes Guallensis, Vallensis, * 1210–1230, † 1285)

V letech 1259–1262 přednášel na františkánské koleji v Oxfordu, poté vyučoval v Paříži teologii. Je autorem velkého množství spisů, které vesměs souvisejí s jeho příslušností k řádu františkánů, zaměřenému (stejně jako ostatní mendikantské řády) na kazatelskou činnost. Kromě dvou biblických komentářů a několika sbírek kázání se nám dochovaly texty vztahující se především k výchově a vzdělávání kazatelů, k jejich praktickému působení mezi lidmi či ke křesťanskému životu obecně. Zmíníme alespoň některá z nich – obsáhlou kazatelskou příručku *Communiloquium*, dále *Compendiloquium*, dějiny antické filozofie podávané prostřednictvím exempel, a *Breviloquium de sapientia sanctorum*, sbírku hagiografických exempel. V Janově tvorbě se odráží velký obdiv k antické literatuře, především k textům poskytujícím morální poučení použitelné i pro křesťanský život.

V rámci bohemikálního prostředí byla nejvíce známa kompilace sepsaná někdy mezi léty 1260–1270, *Breviloquium de virtutibus antiquorum principum et philosophorum* (neboli *Breviloquium de virtutibus cardinalibus*), dochovaná ve více než 150 rukopisech. *Breviloquium* bývá charakterizováno různě. Někdy se (ve shodě s prologem) mluví o knížecím zrcadle, jindy o kazatelské příručce (respektive sbírce exempel pro kazatele) nebo

také o antologii či florilegiu antické literatury. Sbírka obsahuje 230 exemplů o činech a výrocích významných antických osobností politického i kulturního života, která byla později v tisících rozdělena do čtyř oddílů podle čtyř hlavních ctností (*iustitia, prudentia, temperantia, fortitudo*), k nimž se vážou.¹⁴ Z antických pramenů cituje Jan nejvíce Valeria Maxima (*Facta et dicta memorabilia*, 1. stol.), dále Cicerona a Seneku. Neznamená to však, že by všechny antické autority čerpal přímo – často se jedná o přejímky z patristické či pozdější křesťanské literatury, např. z encyklopedie Vincenta z Beauvais či z Jana ze Salisbury (*Policraticus*), který je po Valeriu Maximovi vůbec druhým nejcitovanějším autorem Breviloquia. Na rozdíl od svých předchůdců Jan pečlivě uvádí prameny jednotlivých exemplů, a to nejen autora a název díla, ale i číslo knihy či kapitoly.

Breviloquium našlo uplatnění jak v pozdějších latinských sbírkách (u nás *Summa recreatorum*), tak ve vernakulárních literaturách: v českém prostředí vznikly ve druhé polovině 14. století hned dva překlady „O čtyřech stejných ctnostech“ a „Kniha o čtyřech ctnostech základních“.

MYSTICKÁ LITERATURA

Následující výklad se vedle monumentální postavy M. Eckharta věnuje jediné klášterní mystičce, Gertrudě Veliké. Její život a tvorba jsou v linii, již jsme pozorovali ve 12. století u mystické literatury, představované benediktinskými řeholnicemi Hildegardou z Bingen a Alžbětou ze Schönau. Ženská mystika 13. století se rozvíjí u cisterciáček.

Gertruda z Helfty

(G. Veliká, Gertrudis Magna, * 1256, † 1301 nebo 1302)

Žila od raného dětství v cisterciáckém klášteře Helfta u Eislebenu, jehož sestry byly vedeny ke studiu teologie a svobodných umění, a v tomto směru byla právě Helfta předním ženským německým klášteřem. Gertruda měla

četná vidění, v nichž se jí dostalo též pokynů, aby své duchovní zážitky sepsala. Tak vzniklo její hlavní dílo, *Legatus divinae pietatis*, které kromě vlastních Gertrudiných vidění zaznamenává i zážitky ostatních sester nebo modlitby. Podobně je tomu s textem *Exercitia spiritualia*. Její latina i její styl jsou na vysoké úrovni.

Podle P. Dinzelbachera (*Lexikon des Mittelalters*) je její styl bohatý na obraznost a na detail, je rétoricky ukázněný a přitom emotivní. Plastické a vynalézavé jsou její alegorie: sv. Benedikt vzkvétá ctnostmi jako růžový keř, z Kristova srdce vyrůstá pás, který je spojuje s lidskou duší, hříšnickova duše je zobrazena jako odporná želva apod. Láska ke Kristu, směřující k mystickému spojení (*unio mystica*) a kult Srdce Ježíšova, úcta k Marii a ke světcům, eucharistie, poslušnost jsou výraznými motivy Gertrudina duchovního života, jak jej zobrazují její spisy.

Ve spise *Liber specialis gratiae* zaznamenala Gertruda vidění své o málo starší spolusestry a učitelky, rovněž slavné mystičky, **Mechthildy z Hackenbornu** (1241–1298).

V klášteře Helfta s nimi žila také slavná německy píšící mystička **Mechthilda z Magdeburgu** (cca 1207–1271), její spis *Ein fließendes Licht der Gottheit* byl brzy po její smrti přeložen v dominikánském prostředí do latiny s titulem *Liber divinitatis*.

Edice:

Gertrud von Helfta: Exercitia spiritualia. Geistliche Übungen. Lateinisch und deutsch. Hg., übers. und komm. von Siegfried Ringler. Elberfeld 2001.

Mistr Eckhart

(z Hochheimu, * cca 1260, † 1328)

Teolog a filozof Mistr Eckhart žil na přelomu 13. a následujícího století, jeho spisovatelská činnost již spadá spíše do století čtrnáctého. Patřil k dominikánskému řádu a vzdělání získal především na jeho školách. Patrně byl nějakou dobu také žákem Alberta Velikého v Kolíně nad Rýnem. Titul mistra teologie získal v Paříži. Po celý život zastával důležité funkce v rámci řádu, od roku 1307 byl generálním vikářem pro českou řádovou provincii (ta tehdy měla asi dvacet mužských a sedm ženských klášterů), k jeho povinnostem patřily vizitace, a můžeme tedy předpokládat, že Eckhart Čechy několikrát navštívil. Působil také učitelsky, a to na pařížské univerzitě a na řádové škole v Kolíně nad Rýnem. Dva roky před smrtí byl obžalován u kolínského

¹⁴ Na skutečnost, že středověké rukopisy a pozdější tištěná vydání neobsahují týž text (a to nejen pokud jde o jeho rozčlenění podle čtyř ctností), upozornila VIDMANOVÁ, Anežka. *Prameny, citáty, autority. K některým shodným rysům v současné a středolatinšské literatuře*. In: Laborintus. Latinská literatura středověkých Čech. Praha 1994, s. 186–201.

Informaci o stacionárním kostele řadí náš autor pravidelně před výklad evangelia. Srovnáme-li sled jednotlivých *stationes* v textu *Quadragesimale* s pořadím, jež uvádějí raně křesťanské prameny (*Comes z Würzburgu*, gregoriánské sakramentáře, *Ordo Romanus XVI*),¹¹⁰ shledáme jen nepatrné rozdíly.¹¹¹ Z textu *Quadragesimale* se nedovídáme, z které literatury při popisu stacionárních svatyní kazatel čerpal, a třebaže některé zmínky o římských reáliích by mohly svědčit o jeho pobytu v Římě,¹¹² nemůžeme s určitostí říci, že tyto bohoslužby kdysi viděl a že o kostelích referuje na základě vlastní zkušenosti.

Exempla

Mezi soudobými postilami vyniká *Quadragesimale admontské* tím, že obsahuje velké množství zábavných vložek.¹¹³ Třebaže se náš autor pohoršuje nad tím, že *fabulae* jsou u posluchačů ve větší oblibě než závažné myšlenky, a tvrdí, že je vypráví jen proto, aby na nich mohl demonstrovat pravdu, proti čemuž nic nenamítají ani církevní otcové,¹¹⁴ podává je s určitou chutí a velmi poutavě. Jeho vypravěčský talent vysoce oceňoval Jan Vili-

¹¹⁰ Srv. J. F. Baldovin, *The Urban Character of Christian Worship*, str. 285–291.

¹¹¹ Viz výše pozn. 98.

¹¹² Viz výše pozn. 86.

¹¹³ Srv. F. M. Bartoš, *Původce Quadragesimale admontského*, str. 46.

¹¹⁴ Srv. např. kázání XLVI, fol. 204v: *Hodie plures transeunt propter fabulas audiendas quam propter sermonem et tales fuerunt Iudei, qui de Ierusalem transierunt in Bethaniam, non propter Ihesum, sed propter Lazarum. ... Attamen semper fabulam adduco ad veritatem, quia dicit Ambrosius, quod fabula redduci ad veritatem debet et potest dici. Ideo adhuc hodie dicam vobis fabulam.* Podobně se vyjadřuje i Johlín v letní části *Zde-razské postily*, rkp. NK I B 28, fol. 16va: *hodie multi conveniunt ad sermonem ad fabulas audiendas, sed dimissis fabulis de veritate fidei catholice ... libencius audiat.*

kovský a některá exempla otiskl v originále i v překladu;¹¹⁵ jejich půvabu pak neodolali ani jiní pořadatelé výborů a antologií.¹¹⁶

Exempla byla velkým pomocníkem kazatelů. Ti díky svému školení a praxi dobře věděli, že *verba movent, exempla trahunt*, a stejně dobře věděli, že k tomu, aby jejich slova snadněji pronikla do myslí a srdcí posluchačů a měnila se v účinné morální výzvy, mnohdy více než filosofická a teologická erudice pomáhají literární a řečnické schopnosti.¹¹⁷

Podle definice moderní literární vědy¹¹⁸ je exemplum krátké vyprávění, v němž vystupuje nevelký počet osob a jež má rychlý spád, přičemž literární žánr není jeho určujícím rysem. Podstatou exempla je jeho funkce: ačkoli jde o útvar obsahující námět a fabuli, jeho primárním cílem není vyprávění či zábava, ale poučení; exemplum se může stát jakýkoli text, který lze využít k mravně výchovnému, náboženskému či vzdělávacímu účelu. Exempla jsou obvykle doprovázena moralizací, poučením, které vyplývá z jeho obsahu a které má vedle funkce explikativní i funkci adhortativní: vybízí k následování kladného příkladu a odrazuje od napodobování příkladu záporného.¹¹⁹

¹¹⁵ Srv. V. Tille – J. Vilikovský, *Rukopisná bohemica*, str. 116–119 (devět exemplů); J. Vilikovský, *Próza z doby Karla IV.*, str. 98–106 (patnáct exemplů).

¹¹⁶ Srv. *Výbor z české literatury od počátků po dobu Husovu*, vyd. B. Havránek – J. Hrabák, Praha 1957, str. 592–594 (čtyři exempla), K. Dvořák, *Nejstarší české pohádky*, Praha 1976¹, 2001², č. 8, 13, 25, 29, 58, 95, 110.

¹¹⁷ Srv. např. Štěpán z Bourbonu, *Tract. mater. praed. I (CCM 124, 4.10): ad hec suggerenda et ingerenda et imprimenda in humanis cordibus maxime valent exempla.*

¹¹⁸ Srv. např. *Slovník latinských spisovatelů*, str. 236; *Slovník literární teorie*, Praha 1977, str. 103, s. v. *exemplum*; Ch. Daxenmüller, *Exemplum*, in: *Enzyklopädie des Märchens*, I, Berlin – New York 1984, str. 627–649; J. Klapper, *Exempel*, in: *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte*, I, Berlin 1925, str. 332–334; E. Neumann – J. Klapper, *Exempel*, in: *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte*, I, Berlin 1958, str. 413–418.

¹¹⁹ Právě podle této funkce byl latinský pojem *exemplum*, „příklad“, „vzor“, již ve starověku užíván i v přeneseném významu jako rétorický termín, srv. *TLL* V/2,1329,80 n.

O tom, jak mají exempla vypadat a jak jich mají kazatelé používat, jsme dostatečně poučeni z četných kazatelských příruček, navíc se k téže věci – obšírně či stručněji – vyjádřili mnozí autoři kázání v úvodech svých sbírek. Jeden z největších středověkých kazatelů, augustinián Jakub z Vitry († 1240), vyzývá v prologu ke svým *Sermones de tempore* kazatele, aby do textu vkládali exempla, jejichž obsahem jsou životy svatých otců a *proprietates rerum*; kazatel je má upravit do takové podoby, aby z nich vyplynulo jasné poučení a výzva.¹²⁰ Podrobněji vysvětluje užitečnost exemplů v prologu k *Sermones vulgares* a přisuzuje jim dva hlavní úkoly: jednak mají srozumitelným způsobem poučit laiky o zásadách křesťanského způsobu života a podněcovat je ke zbožnosti, jednak mají sloužit k udržení pozornosti posluchačů a probouzet ty, kdo během kázání upadli do kratšího či delšího spánku.¹²¹

Není překvapivé, že exemplům v kázáních přikládali velký význam členové dominikánského řádu, jejichž hlavní povinností byla právě kazatelská činnost. Štěpán z Bourbonu († kol. 1261), autor spisu *Tractatus de diversis materiis praedicabilibus*, soudil, že tento útvar je v podstatě jediný prostředek, který umožňuje vysvětlit laickým posluchačům velké pravdy křesťanského učení. Exempla mohou kladně působit mnoha způsoby: nabádají k vyhýbání se zlým skutkům a opovrhování neřestmi, vyvolávají v zoufalých novou naději, posilují slabé, zažehují lásku k Bohu a k bližnímu apod. Vzorem a autoritou nechť je kazatelům Kristus, Řehoř Veliký a svatý Dominik.¹²²

¹²⁰ Srv. J.-Th. Walter, *L'exemplum dans la littérature religieuse et didactique du moyen âge*, Paris – Toulouse 1927, str. 68.

¹²¹ Srv. *The Exempla ... of Jacques de Vitry*, str. XLI: ... *convertere debemus ingenium nostrum ad edificationem rudium et agrestium eruditionem, quibus quasi corporalia et palpabilia et talia, que per experientiam norunt, frequentius sunt proponenda. Magis enim moventur exterioribus exemplis quam auctoritatibus vel profundis sententiis; tamt.: experto credite: cum aliquando protraherem sermonem et viderem populi multitudinem affectam tedio et dormitantem, uno modico verbo omnes incitati sunt et innovati ad audiendum*. Srv. též pozn. 34.

Na autority z bible (Mojžíše, proroky a Krista), na církevní otce a významné autory raného středověku (Augustina, Řehoř Velikého a Bedu Ctihodného) a na velké kazatele minulosti (svatého Dominika a Jakuba z Vitry) se odvolává rovněž další člen dominikánského řádu a velký kazatel, Humbert z Romains († 1277). O exemplech mluví v obou svých kazatelských spisech, totiž v učebnici *De eruditione praedicatorum* a ve sbírce exemplů *De dono timoris (Tractatus de abundantia exemplorum)*. Kazatel má mít vždy po ruce zásobu exemplů, protože – jak říká Řehoř Veliký – příklady povzbuzují více než slova, lidé jim rozumějí lépe než učeným výkladům, závěry z nich vyvozené se vrývají do paměti snadněji než plamenné výzvy a v neposlední řadě je lidé také raději poslouchají.¹²³ Svou zábavností mohou exempla přilákat ke kázání i ty, kdo se dobře míněnému kazatelskému moralizování vyhýbají. Zásady správného a účinného používání exemplů předložil Humbert kazatelům v sedmi bodech:

1. *Circa personam docentis* – exempla mají do svých kázání zařazovat pouze ti, kdo mají vypravěčský talent; v ústech nevýmluvného kazatele se totiž minou účinkem.
2. *Circa illos, qui docentur* – exempla se nemají vyprávět lidem vzdělaným, ale lidem prostým, pro jejichž mysl jsou vhodná tak jako mléko pro dětské tělo.
3. *Circa temperamentum utendi* – exemplů nemá kazatel plýtvat, podle Řehořova vzoru stačí vložit do jednoho kázání nanejvýš dvě exempla, podobně jako se při hostinách pro větší požitek dávají na stůl mezi jednotlivé chody vybrané lahůdky.
4. *Circa annexa vel concomitantia* – k exemplu má být vždy připojena shrnující moralizace, a to pro upevnění vykládané teze.

¹²² Srv. Štěpán z Bourbonu, *Tract. mater. praed.* I (CCM 124,3–14).

¹²³ Srv. Řehoř Veliký, např. *Regula pastoralis*, 14 a 30 (SC 382,180 a 286), *Homil. evang.* 38,15 a 39,10 (CCL 141,373 a 390).

5. *Circa electionem* – mají se vybírat krátká a účinná exempla, z dlouhých mají být vypuštěny ty pasáže, které nemíří k meritu věci.
6. *Circa veritatem* – nikdy se nemají uvádět exempla, v nichž jsou obsaženy věci neuvěřitelné či nepravděpodobné; je-li nutno kvůli didaktickému účinku uvést příklad něčeho nepatřičného, musí kazatel vyložit, že tato věc není pravdivá a že ji vypráví jen kvůli poučení.
7. *Circa auctoritatem* – nikdy se nesmí uvádět to, k čemu není opora v kompetentní autoritě. Autoritou mohou být slavní a významní muži, například mistr teologie nebo arcibiskup. Je však vhodnější, pochází-li výrok z knihy, kterou užívá církev, byť tato kniha není autentická (např. životy otců či legendy); větší váhu má výrok z knih svatých učitelů, například Řehoře či Isidora, nejlepší je pak citát z bible. Dostatečnou platnost mají i výroky filosofů a přírodovědců; zde však je nutno dobře rozlišovat mezi těmi, které jsou pravdivé, a těmi, které obsahují méně pravdy, a nemíchat je dohromady, aby z toho nevznikl omyl.¹²⁴ Podobná mínění a názory najdeme u všech ostatních velkých kazatelů a autorů exemplových sbírek.¹²⁵

Tematika exempl je přepestrá a jejich náměty pocházejí z nejrůznějších zdrojů. Prameny, z nichž kazatelé vybírali vhodné příběhy a výroky, je možno rozdělit do dvou hlavních skupin. První tvoří literární tradice a literární prameny; mezi nimi najdeme díla jak literatury náboženské (bible, apokryfy, patristika, církevní spisovatelé a kronikáři, hagiografická literatura), tak díla s tematikou světskou (mýty, legendy, bajky, romány, povídky, díla historická, filosofická a přírodovědná). Náměty druhé skupiny vycházejí z autorových vlastních zážitků a vzpomínek, ze soudobých událostí a z ústní tradice. Svůj pramen kazatelé neza-

¹²⁴ Srv. J.-Th. Walter, *L'exemplum*, str. 72–73.

¹²⁵ Srv. např. Jan Bromyard, *Summa praed.*, str. 2a–b; Jan Herolt, *Prompt. exempl.*, str. 312

mlčují, ba je pravidlem, že jej na začátku exempla posluchačům sdělí a pokud možno příběh lokalizují časově i místně. Exempla první skupiny jsou k vykládané tezi připojována slovy *ut legitur in Vitis patrum, ut legimus, scribitur in, Vincencius scribit in, narratur in, dicit Magister in libro suo* apod., vyprávění založená na vlastních prožitcích jsou uváděna slovy *vidi, audivi a fide dignis, credo me vidisse* apod.

S pestrostí námětů jde ruku v ruce pestrost žánrová a formální. Mezi exemply najdeme snad všechny literární žánry: povídky, pohádky, bajky, anekdoty, legendy, báje, výroky autorit, historická vyprávění, odborné popisy apod. Délka exempla a moralizace kolísá podle zálib a záměrů kazatele.¹²⁶

Poprvé zazněla exemply ozvláštěná kázání v klášterních kostelích; naslouchajícím mnichům se dostávalo duchovního výkladu a morálního poučení na základě novozákonních parabol, příběhů z *Životů otců*, z legend a z děl církevních otců. Od poloviny 12. století slyšali exempla z kazatelen i laikové, nejprve pouze o nedělích, později – pro velký úspěch – i v kázáních o všedních dnech. Okruh pramenů, z nichž byly čerpány texty vhodné k převedení do exemplového tvaru, se neobyčejně zvětšil: vedle raněkřesťanské literatury se hledají motivy ve všech druzích soudobé literatury, v literatuře antické a orientální.

Zlatým věkem exempl je 13. a 14. století; v tomto období vznikla největší část nynějšího souboru evropských exempl, ať už adaptací starých motivů či novou tvorbou. Exemplum postupuje takřka všemi žánry písemnictví: třebaže jeho doménou zůstává i nadále homiletika, jako prostředek srozumitelného výkladu je používají i autoři odborných děl a encyklopedií,¹²⁷ nevyhýbají se jim však ani kronikáři a cestopisci.¹²⁸

¹²⁶ V pramenech najdeme exempla několikařádková, jež postrádají moralizaci a mají téměř podobu regestu (např. *Tabula exemplorum*), i několikastránkové útvary s dlouhými, důmyslně vypracovanými moralizacemi (např. *Gesta Romanorum*).

¹²⁷ Příkladem společného vlastnictví exempl a symbiózy homiletické a odborné literatury je encyklopedie Vincence z Beauvais *Speculum qua-*

První sbírky exemplum se objevují na konci 12. století a jejich vznik byl vyvolán potřebami kazatelů. Exempla byla uspořádána tak, aby se v nich kazatel mohl snadno orientovat a rychle našel ke svému tématu odpovídající příklad. V některých sbírkách byla exempla řazena abecedně, v jiných byla seskupena do tematických okruhů. K druhému typu patří třeba *Tractatus de diversis materiis praedicabilibus sive Liber de septem donis Spiritus sancti*, sbírka dvou tisíc devíti set exemplum, kterou v letech 1250–1261 sestavil francouzský dominikán Štěpán z Bourbonu.¹²⁹ Kritérium uspořádání napovídá název sbírky: exempla, z nichž některá jsou opatřena i moralizací, jsou rozdělena do kapitol Moudrost, Rozum, Rada, Síla, Umění, Zbožnost a Bázeň Boží. Mezi abecedně řazenými sbírkami je nejrozsáhlejší *Alphabetum narrationum* z přelomu 13. a 14. století. Obsahuje tisíc exemplum, která její autor, dominikán Arnold z Lutychu († 1345), rozřadil podle jejich povahy do rubrik *abbas–zelotypa*.¹³⁰ I třetí typ sbírek, jímž jsou proslulá a hojně rozšířená *Gesta Romano-*

druplex. Své výklady doprovází Vincenc často exemplum a přirovnáními (*similitudo*), jež přejal od autorů starověkých i středověkých. „Encyklopedická hesla“ jako východisko k moralizacím užívá i sbírka tří set dvanácti exemplum *Historiae moralizatae*, rukopis Národní knihovny v Praze VIII H 6, fol. 12r–45v; dvacet tři z nich otiskl K. Boldán, *Sbírka exemplum Historiae variae moralisatae v rukopisu Státní knihovny ČSR Praha VIII H 6*, in: *Miscellanea oddělení rukopisů a vzácných tisků*, 5, 1988, str. 69–86.

¹²⁸ Srv. J.-Th. Walter, *L'exemplum*, str. 150nn.

¹²⁹ Vyd. A. Lecoy de la Marche, *Anecdotes historiques, légendes et apologies tirés du recueil inédit d'Étienne de Bourbon, dominicain du XIIIe siècle*, Paris 1877. Vydání celého traktátu připravují J. Berlioz a J.-L. Eichenlaub; doposud vyšla *Pars prima, De dono timoris*, CCM 124, Turnhout 2002. Tematicky do dvou okruhů – ctnosti a nečesti – je uspořádána i česká rukopisná sbírka *Annulus*, rukopis Národního muzea v Praze XVI D 12, fol. 1r–50v; šestnáct z nich otiskl v překladu J. Vilikovský v antologii *Próza z doby Karla IV.*, str. 112–119.

¹³⁰ Anglickou verzi této sbírky vydala M. M. Banks, *An Alphabet of Tales (An English 15th Century Translation of the Alphabetum narrationum of Étienne de Bersançon)*, I–II, London 1904–1905.

rum,¹³¹ byl kazateli vyhledáván jako užitečná pomůcka. Zde obsažená exempla nejsou sice systematicky uspořádána, zato však ke každému příběhu nabízela již hotové, důmyslně vypracované duchovní výklady.

Quadragesimale admontské obsahuje více než sto různých epických vložek: najdeme mezi nimi přirovnání, legendy, bajky, biblické příběhy, vyprávění čerpaná z kronik a encyklopedické literatury i převyprávěné události; exemplum v pravém smyslu slova vyprávěl náš kazatel téměř padesát. Třebaže jsou kázání vystavěna podle promyšlené a pravidelně se opakující kompozice, nemají v nich vyprávění své pevné místo, natož aby jim dle zásad homiletiky bylo vyhrazeno místo na konci promluvy;¹³² kazatel je zařadil vždy tam, kde mohla – jemu i posluchačům – prokázat největší službu, tedy tam, kde potřeboval využít jejich explikativní a ilustrativní funkce. To jej vedlo i k tomu, že nedodržel pravidlo o nanejvýš dvou exemplech v jednom kázání.¹³³ V šesti kázáních (II, VIII, XI, XII dopoledne, XL dopoledne, XLVI) se bez nich obešel úplně, nejvyšší počet vyprávění, šest, je obsažen ve dvou promluvách (XIII, XV). Nejvíce historik si posluchači užili o páté neděli postní, kdy jich vypoaslechli celkem devět, čtyři dopoledne a pět odpoledne. Preference explikativní a ilustrativní funkce vyprávění umožnila autorovi vkládat epický prvek do kterékoli části kázání; jediný úsek, kde jejich pomoc nepotřeboval, jsou prothemata: ta si vyhradil pro sdělení a následně alegorické výklady převzaté z encyklopedické literatury a z děl otců.

¹³¹ Sběrka byla vydána v několika edicích: *Gesta Romanorum*, vyd. H. Oesterley, Berlin 1872; *Gesta Romanorum. Nach der Innsbrucker Handschrift v. J. 1342 und vier Münchener Handschriften*, vyd. W. Dick, in: *Erlanger Beiträge zur englischen Philologie*, VII, Erlangen – Leipzig 1980; *Gesta Romanorum*, vyd. A. Keller, Quedlinburg 1841, *Gesta Romanorum*, vyd. J. G. Th. Grässe, Breslau 1842.

¹³² Srv. Alan z Lille, *De arte praed.* 1 (PL 210,114c): *In fine vero debet uti exemplis ad probandum, quod intendit.*

¹³³ Srv. např. Humbert z Romains, *De erud. praed.* I,7 (str. 433).

Exempla nejsou jediný epický prvek, jímž kazatel své promluvy zpestřoval. Do působivých vyprávění rozvíjel často i obsah perikop či jiných biblických míst.¹³⁴ Vyprávění o životě a skutcích světců zařazoval do pasáže o stacionárních kostelích; více slov než obligátní větu „ten také vytrpěl mnoho pro Krista“ věnoval těm světcům, kteří byli u nás neznámí, nebo obzvláště vynikli v lásce ke Kristu či k bližnímu, a těm, kteří jako papežové zavedli nové liturgické zvyklosti.¹³⁵ Jen jednou se kazatel při vyprávění odvolává na ústní zdroj (událost z římského pobytu Karla IV. v kázání XXXVI, fol. 168r), v ostatních případech čerpá z literatury. Uvozuje je slovy *ut scribitur, ut legitur*, u více než poloviny ohlašuje svůj zdroj. Nejčastěji jmenuje Vincence z Beauvais a jeho encyklopedii *Speculum*, sbírku *Facta et dicta memorabilia* Valeria Maxima, dále cituje Jakuba z Vitry, Pseudo-Boethia, Ovidia, *Životy otců*, Hélianda z Froidmontu, Řehoře Velikého, Jeronýma, *Historie římské*.¹³⁶ U bajek, legend a příběhů s biblickými náměty svůj pramen nikdy neuvádí, je však téměř jisté, že jako jiní autoři v prvním případě používal některou z četných bajkových sbírek (*Romulus, Nový Ezop, Nový Avianus*), o životech a skutcích světců vyprávěl podle *Zlaté legendy* Jakuba de Voragine a pro líčení událostí ze Starého či Nového zákona hledal inspiraci nejčastěji v *Glose* či kronice *Historia scholastica* Petra Comestora.

¹³⁴ Srv. např. rozhovor Krista s matkou v kázání XLIII, fol. 192v, nebo scénu umývání nohou v kázání XLIV, fol. 197v–198v.

¹³⁵ Srv. např. vyprávění o Balbíně v kázání XIV, fol. 94v, o Vavřinci v kázání IX, fol. 78r, nebo o Sixtovi v kázání XII, fol. 120r.

¹³⁶ *Tractatus de diversis historiis Romanorum*, vyd. S. Herzstein, in: *Erlanger Beiträge zur englischen Philologie*, XIV, Amsterdam 1970².

Rukopisná tradice

Text *Quadragesimale admontského* se dochoval ve třech kódexech:

1. Rukopis Národní knihovny v Praze XX B 5 (Admont 550), který na fol. 55r–208r obsahuje zápis celé sbírky, tj. kázání na všechny dny postu a na neděli velikonoční, inc.: *Convertimini ad me in toto corde vestro*, expl.: *Cristum, qui nobis tribuat eam et sic de aliis*; označujeme jej písmenem A. Kromě toho obsahuje kodex další bohemikum, báseň Vojtěcha Raňkova z Ježova *De evitatione amoris carnalis* s komentářem, dále dvě anonymní sbírky kázání, spisy Honorie z Autunu, Anselma z Canterbury a Jana Sacroboska.¹³⁷ Na rukopis, a to kvůli Vojtěchově básni, poprvé upozornil Rudolf Wolkan, po něm Čeněk Zíbrt.¹³⁸
2. Rukopis Národní knihovny v Praze XX B 9 (Admont 590), který na fol. 1v–29v obsahuje kázání nedělní a kázání na Zelený čtvrtek, inc.: *Hodie octo dies vocabatur carnisprivium muliebre*, expl.: *quare ad Virginem gloriosam recurramus*; označujeme jej písmenem B. V kodexu jsou dále zapsány další anonymní sbírky kázání a drobné spisky.¹³⁹ Na tento rukopis upozornil poprvé Isidor Zahradník.¹⁴⁰
3. Rukopis Městského muzea a galerie ve Vodňanech G 4 R, jenž na fol. 124r–139v obsahuje „výbor, zahrnující pouze

¹³⁷ Srv. V. Tille – J. Vilikovský, *Rukopisná bohemika*, str. 100–101.

¹³⁸ Srv. R. Wolkan, *Der Handschriftenkatalog der Prager Universitäts-Bibliothek*, in: *Mitteilungen des Österreichischen Vereins für Bibliothekswesen*, 9, 1905, str. 180; Č. Zíbrt, *Bohemica XIV. a XV. stol. v cizích bibliothekách*, str. 433.

¹³⁹ Srv. V. Tille – J. Vilikovský, *Rukopisná bohemika*, str. 103–104.

¹⁴⁰ Srv. I. Zahradník, *Iter Austriacum*, str. 13–17.